

ВІДГУК

офіційного опонента, провідного наукового співробітника Інституту філософії імені Г.С.Сковороди НАН України, доктора філософських наук, професора Олександра Назаровича Сагана на дисертацію Віталія Вікторовича Щепанського «Рецепція релігійної філософії середньовіччя у «Треносі» М.Смотрицького», що подана на здобуття наукового ступеня кандидата філософських наук за спеціальністю 09.00.11 – релігієзнавство

Постать та творчий доробок Мелетія Смотрицького як визначного мислителя-філософа є недооціненою в сучасному українському релігієзнавстві й філософії. Поза тим, М.Смотрицький залишив помітний слід у ранньомодерній історії всієї Східної Європи – його талантом філософа, богослова, філолога та церковного діяча, що зростав на кращих взірцях європейської освіти, захоплювалися як друзі, так і вороги. Ще за життя він набув величезної популярності – за його творами та діяльністю у сфері розбудови православної, а згодом і греко-католицької Церков, стежила чи не вся інтелектуальна еліта тогочасної України.

Проблемою українських релігієзнавців та богословів було часткове зміщення уваги на інституційну діяльність М.Смотрицького, суб'єктивні та об'єктивні причини зміни його світоглядних орієнтацій. Окрім іншого, причиною такого стану речей є намагання вітчизняних дослідників проаналізувати ментальність домінуючої частини українського народу (православних) на основі того світоглядного й духовного потенціалу віровчення й діяльності цієї конфесії, що сформувався й успішно розвивався в домосковські часи (до входження Київської митрополії в юрисдикцію Московського патріархату). Проте при цьому часто нехтувалися філософські напрацювання М.Смотрицького, що, як справедливо зазначає В.Щепанський, інколи виходили за межі православного богослов'я.

Але саме ці ідеї М.Смотрицького нині є чи не визначальними в оцінці творчої спадщини мислителя, оскільки наклали значний відбиток на

розвиток тогочасної філософської думки в Україні. Зокрема у дисертації доводиться, і ми погоджуємося із цим, що із творчості М.Смотрицького бере свій початок раціональна традиція філософствування в історії української науки, а особлива роль «Треносу» у появі цієї «раціональної традиції» в тому, що цей полемічний трактат був «першим філософським текстом в українському середовищі, в якому побудова метафізики розгортається на основі аристотелівської логіки в схоластичній інтерпретації та містичного «раціоналізму», що ґрунтувався на християнському неоплатонізмі» (ст. 6).

Вважаємо також науковою знахідкою В.Щепанського спрямування дослідження на виявлення «проєвропейського» потенціалу творчості М.Смотрицького – на жаль, такий потенціал нехтується/замовчується більшістю православних богословів, передусім із Московського патріархату. Поза тим, згаданий потенціал гостро актуалізується в умовах наявного в Україні протистояння російському імперському й шовіністичному православному фундаменталізму («азійський» вектор) та наявних в Україні внутрішньо- й зовнішньодержавних криз, спричинених, на нашу думку, передусім кризою цінностей. Тому повністю погоджуємося із дисертантом у тому, що висновки дисертаційного дослідження мають вагомє суспільне значення для подальших досліджень «проблем становлення філософської та богословської традиції України й ролі в цьому процесі М.Смотрицького» (ст. 8).

Актуальність окресленої дисертантом проблематики також зумовлюється необхідністю наукового узагальнення наявних напрацювань у дослідженні творчої спадщини М.Смотрицького, про що йдеться у першому розділі дисертації. В.Щепанському вдалося узагальнити напрацювання богословських та філософсько-релігієзнавчих шкіл, окремих дослідників, які займалися як творчістю самого мислителя, так і епохою, в якій він жив. Внутрішній запит на таке узагальнення формує передусім

нинішній підвищений інтерес до питань цінностей, гуманістичний потенціал яких, як справедливо зазначають аналітики, й визначатимуть долю ХХІ століття.

З огляду на викладене, актуальність теми дисертації виглядає безсумнівною. Дослідження здійснене в руслі пріоритетних напрямів розвитку вітчизняної науки і має безпосередній зв'язок з науково-дослідною роботою кафедри релігієзнавства Національного університету «Острозька академія» «Релігійний фактор у контексті суспільних і світоглядних трансформацій».

У зв'язку із недостатньою дослідженістю проблематики дисертаційного дослідження, В.Щепанським було вироблено власні оригінальні підходи до вивчення об'єкту, предмету теми дисертаційного дослідження, уточнено понятійний апарат, сформовано методологічну базу і навіть здійснено власний переклад частини тексту проаналізованого твору.

На наш погляд, достатньо коректно сформульовані мета і завдання дослідження, визначені напрями наукового пошуку – це зробило можливим досягнення відповідних результатів, сформульованих у тексті дисертаційної роботи і підсумованих у загальних висновках.

Цікавим для дослідників ідеї «Києва – другого Єрусалиму» є аналіз В.Щепанським у другому розділі дисертації розмірковувань М.Смотрицького про Східну Церкву як невидиму, духовну організацію. Причому автор «Треносу» розуміє Церкву не як доктринальну та стабільну інституцію, а як ідеальний образ «нового Єрусалиму», місце духовної єдності тих, хто дотримується істинних заповідей Ісуса Христа. (ст. 106) Відтак М.Смотрицький зміщує буквалістську ідею (пошук співпадінь краєвидів) до тяглості ідеальних образів старого (зародження) і нового (продовження духовної традиції) Єрусалимів, що згодом наклало відбиток не лише на творчість острозьких інтелектуалів, але й на київських

митрополитів. Зокрема уже у Іова Борецького Київ – це «новий Руський Єрусалим», а у Сильвестра Косова «Київ – це наше Небо».

Вагомим вкладом В.Щепанського в український релігієзнавчий та філософський доробок вважаємо передусім третій розділ дисертації, де аналізується ціле гроно актуальних й донині філософських та богословських ідей М.Смотрицького. Зокрема важливим є осмислення своєрідного «каменя спотикання» християнства – проблеми філіюкве. М.Смотрицький, і на цьому наголошує дисертант, перебував під впливом західноєвропейської філософської та богословської традицій, відтак для нього проблема філіюкве виявляється одразу в кількох площинах: в історичній, суто богословській, а також у герменевтичній.

Не менш цікавий аналіз філософських та богословських підходів мислителя до питань чистилища (появи ідеї, її розвиток і, головне – доказу хибності концепту), походження і долі людської душі, інтерпретацій потойбічного життя тощо. Все це дає дисертанту вагомі підстави говорити про енциклопедизм М.Смотрицького та продукування ним низки оригінальних для української філософської думки початку XVII ст. підходів: застосування архаїчної релігійної символіки; адаптація до православного середовища середньовічної метафізики; відтворення історії та послідовної критики концепції чистилища; оригінальна рецепція середньовічної філософської антропології; становлення герменевтичної проблеми як основи для розуміння відмінностей між Східною та Західною Церквами. (ст. 169)

Відтак дисертація В.Щепанського дозволяє по-новому осмислити той, недостатньо розкритий поки що в Україні, потенціал української богословської та філософської думки, який уже багато століть є проєвропейським, проте малознаним для українського читача, в силу перебування останнього в силовому полі міфів, продукованих імперськими амбіціями поляків чи московитів/росіян.

Високо оцінюючи дисертаційне дослідження В.Щепанського і не піддаючи сумніву якість отриманих результатів, необхідно зазначити, що воно не позбавлене певних недоліків. А тому висловлюємо ряд зауважень і побажань, що могли б, на наш погляд, удосконалити дослідницьку працю.

1. У науковій новизні дисертації автор зазначає: «вперше проведено комплексний аналіз рецепції середньовічної філософської думки в релігійно-філософських поглядах М. Смотрицького». (ст. 6) Проте релігійно-філософські погляди М.Смотрицького викладені не лише у «Треносі» – в його «Апології» та «Антиграфах» теж прослідковуються як богословські, так і філософські рецепції. Відтак ця рецепція об'єктивно не може бути комплексною, базуючись лише на одному творі мислителя.

2. Робота значно додала б в аспекті наукової новизни, коли б автор більше уваги звернув би на компаративний аналіз ідей «Треносу» з іншими працями М.Смотрицького. Зокрема наскільки цей мислитель відійшов від своїх трактувань (філософських сентенцій) базових філософських чи богословських ідей, наприклад, в «Апології», яку, як відомо, прокляли і знищували православні єпископи.

3. Робота потребує більшої актуалізації в сьогодення. Наразі дослідження виглядає як дещо відірване у часі й просторі від тих епохальних подій зламу української історії, які відбувалися на початку XVII століття. Цікаву аналітику дисертанта щодо богословських ідей М.Смотрицького варто було б показати на фоні нинішніх її трактувань у православному віровченні. Адже напрацювання М.Смотрицького і донині цікаві православним богословам, незважаючи на кардинальні зміни у світогляді самого мислителя і його відхід від православної ортодоксії. Зокрема зусиллями представників УПЦ Київського Патріархату у 2015 р. виданий сучасною українською мовою «Тренос» із коментарями.

4. На наш погляд, поставлене у роботі завдання щодо виокремлення оригінальних філософських ідей М.Смотрицького мало б мати більш повне

вирішення, зокрема через компаративний аналіз із доробком більш широкого кола філософів як українських, так і закордонних. Звісно, автор залишив простір і вказав шляхи для подальших досліджень саме філософської спадщини М.Смотрицького. Проте варто було б чіткіше окреслити ту сукупність ідей полеміста, які можна вважати оригінальними, і прослідкувати їх прояви на сторінках не лише «Треносу», але й інших його творів.

5. При характеристиці творчого доробку М.Смотрицького, який справедливо розглядається дисертантом як перехідний етап у розвитку філософської думки України від візантійського неоплатонізму до структурованої моделі раціональної філософії, варто було б більш ґрунтовно продемонструвати особливості трансформації поглядів цього українського мислителя. Зокрема одна із базових ідей – «метатеологія» – потребує значно ширшої інтерпретаційної та компаративістської бази у її висвітленні. Більш чітко варто було б окреслити й критерії підтримки М.Смотрицьким ідей традиціонізму, а також загальну спрямованість його спроб «поміркованої раціоналізації християнського світогляду», які, на думку дисертанта, підготували «ґрунт для православної академічної теології XVIII-XIX ст.» (ст. 171-172). Можливо у відповідях на ці питання й криється проблема нерозвиненості православного богослов'я, яка, на нашу думку, не подолана й донині?

6. При загальній високій «філософській культурі» тексту, у роботі трапляються окремі стилістичні помилки. Крім того, «Список використаної літератури» доцільніше було б означити як «Список використаних джерел та літератури», оскільки цей список й розпочинається розділом «Опубліковані джерела». (ст. 175)

Проте зроблені зауваження мають у своїй більшості рекомендаційний характер для подальшої науково-дослідницької роботи автора і не

заперечують концепції і змісту дисертації в цілому, цінності одержаних в ході дослідження результатів.

Анотування дисертації відповідає змісту дисертаційного дослідження. Ідеї дисертації пройшли достатню апробацію – доповідалися на восьми всеукраїнських та міжнародних наукових конференціях, а також знайшли своє відображення у шести наукових статтях, опублікованих в українських та іноземних фахових виданнях.

Відтак вважаємо, що дисертаційне дослідження Віталія Вікторовича Щепанського «Рецепція релігійної філософії середньовіччя у «Треносі» М.Смотрицького» є самостійним, логічно завершеним науковим дослідженням, виконаним на належному науково-теоретичному рівні. За своєю актуальністю, новизною і змістом дисертація відповідає вимогам ДАК МОН України щодо дисертацій, поданих на здобуття наукового ступеня кандидата філософських наук, а її автор заслуговує присудження наукового ступеня кандидата філософських наук за спеціальністю 09.00.11 – релігієзнавство.

Провідний науковий співробітник
Інституту філософії імені Г.С.Сковороди
НАН України, доктор філософських наук,
професор

О.Н.Саган